

Kutsal Toprak, Mesih ve Terör

Baki ADAM*

ABSTRACT

The Holy Land, Messiah and Terror: *It can be easily seen, when glanced at history of Religion, that Judaism is the foremost religion owing the elemets of violence. This is because of some reasons. While one of them is the fact that Judaism emerged and developed within a milieu of violence, the other is that its war rules hold extreme violence which can be defined as terror. The war rules of Judaism, especially those concerning the Promised Holy Land have some points encouraging terror. Today the Jewishes making terrorist activities to set the Holy Land free also have been acting on the basis of these war rules and identifying their acts with God's.*

The Holy Land and Messiah are two outstanding fundamental characteristics of Judaism. Judaism in present comes to the fore with these features. Indeed, Jewish terrorist activities have been done to prepare the ground for the advent of Messiah and to save the Holy Land.

KEY WORDS: *Judaism, the Holy Land, Messiah, Halakhah, Violence, Terror, Solemn Promise.*

Yahudilik, şiddet üzerine kurulmuş bir dindir.¹ Yahudilik ve řiddet² isimli başka bir yazımızda da belirttiğimiz gibi bu din, Tanrının hem İsrailoğullarının düşmanlarına hem kendilerine uyguladığı korkunç şiddet olaylarının içinde doğup gelişmiştir. Deyim yerinde ise, Yahudiler için Tanrı bizzat kendisi terör eyleminde bulunmuştur. Örneğin o, İsrailoğullarının Mısır'dan ayrılmasına izin vermeyen Firavunun kavmine karşı korkunç bir terör estirmiş, Tevrat'ın anlatımıyla, kadın, çocuk ve hayvan ayırımı yapmadan Mısırlılar arasında bir katliam uygulamıştır.³ Yahudi kutsal kitabında böyle bir terör eyleminin daha kötü örnekleri de vardır. Yahudi kutsal kitabı Eski Ahid'de anlatıldığına göre Hz. Musa, Medyenlilerle yapılan savaşta kadınları ve çocukları sağ bırakıp esir alan savaşçılara kızmış, esirler arasındaki erkek çocukların ve evli kadınların katledilmelerini emretmiştir.⁴ İsrailoğullarının ezeli ve ebedi düşmanı Amelekilerle savaş öncesinde Peygamber Samuel'in Kral Saul'e Tanrının buyruğu olarak aktardıkları ise daha dehşet vericidir. İsrail'in

* **Prof. Dr.**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Bkz. Barry Moser, "Blood & Stone: Violence in The Bible & The Eye Of The Illustrator", *Cross Currents*, Summer 2001, s. 220.

2 Bkz. Baki Adam, "Yahudilik ve şiddet", *İslamiyat*, Cilt 5, Sayı 1, Ankara 2002.

3 Çıkış 12: 29.

4 Sayılar 31: 15-17.

Tanrısı şöyle buyurmaktadır: "...Şimdi git, Ameliki vur ve onların her şeyini tamamen yok et, onları esirgeme; erkekten kadına, çocuktan emzikte olana, öktüzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini öldür!"⁵ Tevrat'ın bu ifadelerinde, kadın, çocuk, hayvan ve hatta bitkiler dahi hedef gösterilmektedir. Bu ise kelimenin tam anlamıyla bir terördür. Yani Tevrat, İsrail'in düşmanlarına karşı terör uygulanmasını emretmektedir. Bu, özellikle İsrailoğullarına vaat edilen kutsal topraklarda yaşayan kavimler⁶ söz konusu olduğunda daha dehşet verici bir hal almaktadır. Tevrat'a göre bu kavimlerin bütün canlıları acımadan ortadan kaldırılmalı, onlardan nefes alan hiçbir canlı bırakılmamalıdır.⁷ Yahudilerin yok etmekle zorunlu oldukları kavimler tarih sahnesinden silinip gitmiştir. Fakat hüküm, farzietini hala devam ettirmektedir. Özellikle Amelekilerle savaş zorunluluğu ebediyete kadar sürecektir. Yahudi şeriatına göre, Amelekilerin kötülüklerini unutmamak ve köklerini tamamen kazıncaya kadar onlarla savaşmak Tevrat'ın 613 hükmünden biridir.⁸ Yahudi geleneğinde Amelekiler, İsrail'in ebedi düşmanının sembolü olmuştur. Tanrının İsrail'le ilgili planının önünde engel teşkil eden bütün kavimler Ameleki olup onlarla savaşmak Yahudiler için zorunludur.⁹

Tevrat'ın İsrail'in düşmanlarına karşı uygulanmasını istediği savaş hükümleri, Tanrının ve peygamberlerin bununla ilgili uygulamaları İsrail'li terör eylemcilerine yön vermektedir. Tanrının ilk terör eylemini ve kutsal kitaptaki uygulamaları kendilerine örnek alan ve eylemlerini Tanrının intikam eylemleriyle özdeşleştiren fanatik Yahudi eylemciler, Araplara karşı yürütülen eylemlerde kadın veya çocuk herkesin hedef olabileceği inancındadırlar.¹⁰

Geçmişte ve günümüzde Yahudiler tarafından gerçekleştirilen terör eylemleri analiz edildiğinde, bu eylemlerin Yahudiliğin vaat edilmiş kutsal toprak dogmasıyla bağlantılı olduğu görülür. Özellikle günümüzdeki terör eylemlerinin amacı, Tanrının vaat ettiği kutsal toprakları işgalci Araplardan kurtarmaktır. Bu bakımdan, Yahudilikteki bu vaat edilmiş kutsal toprak dogması hakkında burada kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Dinlerin tarihine bakıldığında, her dinin kendine has bir takım özelliklerinin bulunduğu görülür. Bu özellikler, dinin ortaya çıktığı ve yayıldığı bölgelerde yaşayan toplulukların sosyo-kültürel durumlarından etkilenip şekillenir. Dinle toplum arasında karşılıklı etkileşim olduğu için, bu özellikler, hem dinin hem toplumun ortak özelliği olarak kendini belli eder. Bazı dinlerde ve toplumlarda bu karşılıklı etkileşim, din ile milliyetin iç içe girmesi şeklinde

5 I. Samuel 15: 2-3. Amelekilerle ilgili Rabbanî literatürdeki tartışmalar için bkz. Seth D. Kunin, "Israel and the Nations: A Structuralis Survey", *Journal for the Study of the Old Testament* 82 (1999), s. 24-26.

6 Bu kavimler şunlardır: Hittiler, Girgaşiler, Amoriler, Kenanlılar, Perizziler, Hiviler ve Yebusiler.

7 Tesniye 20: 16-17.

8 Bkz. Maimonides, *The Commandments*, Translated By Charles B. Chavel, Soncino Press, New York 1991 (Beşinci Basım), I/202-204.

9 Bkz. Maimonides, *The Commandments*, I/202-203'deki Rabbi Chavel'in Notu.

10 Mark Juergensmeyer, *Yeni Soğuk Savaş*, Çeviren: Adem Yalçın, Pınar Yayınları, İstanbul 2001, s. 261-262.

tezahür eder. Bu gibi durumlarda din, toplumun üst kimliği olmayıp, aynı zamanında milliyetini de belirleyen bir faktördür. Yahudilik, bu tür dinlere en güzel örnek oluşturmaktadır.

Yahudiliği İslâm'dan, Hıristiyanlık'tan ve diğer dünya dinlerinden farklılaştıran en temel özellik, kutsal toprak dogmasıdır. Yahudilik, belli bir kutsal toprakla kimikleştirilmiş bir din olup, Hıristiyanlık ve İslâm gibi yeryüzünün herhangi bir yöresinde tüm kural ve kurumlarıyla yaşanabilen bir din değildir. Yahudilik, Tanrının seçkin milleti için seçtiği ve ona vaat etmiş olduğu kutsal topraklarla bağlantılı bir dindir. Yahudi inancına göre Tanrı, kendi iradesini yeryüzünde temsil etmek üzere, Yahudilerin atalarını diğer milletlerin arasından seçmiş ve onlarla bir sözleşme yapmıştır. Bu sözleşme gereğince, Yahudilerin ataları Tanrının buyruklarına uyacaklar ve onu yeryüzünde temsil edecekler, buna karşılık Tanrı onlara ayrıcalıklı haklar tanıyacaktır. Tevrat'a bakıldığı zaman, Tanrıyla Yahudilerin ataları arasında yapılan sözleşmenin ilk defa Hz. İbrahim'le başladığı görülür. Bu sözleşmede Tanrı, Hz. İbrahim'e ve onun soyuna bir takım vaatlerde bulunmuştur ki bunların başında kutsal topraklar gelmektedir. Bu vaat, Tevrat'ta şu şekilde ifade edilmektedir:

"Abram doksan dokuz yaşındaydı. Tanrı Avram'a göründü ve ona 'Ben, Her Şeye Kâdir Tanrırım' dedi. 'Önümde yürü ve mükemmel ol.' Antlaşmanı seninle aramda yapacağım ve seni çok çok artıracacağım.' Avram aceleyle yüz üstü yere kapandı. Tanrı ona (tekrar ve şunları) söyleyerek konuştu: 'Bana gelince- işte seninle antlaşmam: Bir çok ulusun babası olacaksın ve artık Avram diye çağırılmayacaksın. İsmi Avraam olacak- çünkü seni bir çok milletin babası yaptım. Seni çok, ama çok verimli kılacağım ve seni uluslar hâline getireceğim - krallar senin soyundan çıkacak. Seninle ve ardından gelecek çocuklarımla aramdaki antlaşmayı, nesiller boyu, ebedi bir antlaşma olarak yerine getireceğim; hem senin Tanrın olacağım, hem de ardından gelecek çocuklarının. Şu anda yabancı olarak yaşadığın toprakları -Kenan ülkesini- sana ve ardından gelecek çocuklarına ebedi bir mülk olarak vereceğim ve onlara Tanrı olacağım."¹¹

Tevrat, İbrahim'e ve soyuna vaat edilen toprakların sınırları konusunda tam bir belirlemede bulunmamıştır. Ancak bilinen bir şey varsa, o da bu toprakların Kenan ülkesine ait olmasıdır. İbrahim'e ve soyuna Tanrı tarafından vaat edilen bu topraklarda henüz Kenanlılarla birlikte dokuz kavim oturmaktadır. Bunların içinde, bugün yasal mirasçı olduğunu iddia eden Filistinliler (Filistîler) yoktur.¹² Bir Ege kavmi olan Filistinliler bu topraklara kavimler göçü sırasında sonradan gelip yerleşmiştir.¹³ Bu vaat olayı, Kenan topraklarının yasal mirasçısı konusunda garip bir durum ortaya çıkarmıştır.

11 Torâ: Çeviri ve açıklamalarıyla *Torâ ve Aftara*, I. Kitap Bereşit, Çeviri ve düzenleme: Moşe Farsî, Gözlem Yayınları, İstanbul 2002, 17: 1-8.

12 Bkz. Tekvin, 15: 18.

13 Bkz. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, 2. Baskı, s. 311.

Burada doğanlar ilahî yasa karşısında işgalci konumuna düşmüş, burada doğmayanlar ise yasal mirasçı yapılmıştır.¹⁴ Böylece, bugün Orta Doğu'nun temel problemini oluşturan "halk" ve "toprak" sorunu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Tanrı, yasal mirasçı ilan ettiği seçilmiş kavmine bu kutsal toprakları vermeyi sürekli ertelemiştir. Yahudilerin ataları İbrahim, İshak, Yakup ve onun oğulları sadece vaatle yetinmiştir. Bu topraklara Yahudi yerleşimi ancak Yeşu zamanında başlayabilmiş ve Davut zamanında tamamlanmıştır.

Yahudiler, Tanrının kendileri için seçmiş olduğu kutsal topraklarda, Davut ve oğlu Süleyman zamanında Tevrat'ta belirlenen şekilde bir yaşam tarzı sürdürmüşlerdir. Ancak bu fazla uzun ömürlü olmamıştır. M.Ö. 931'de Süleyman'ın ölümünün ardından Yahudi krallığı, kuzeyde İsrail krallığı ve güneyde Yahuda krallığı olmak üzere ikiye bölünmüştür. M.Ö. 722'de Asurlular tarafından önce kuzeydeki İsrail krallığı yıkılmış ve halkı Asur'a sürgüne gönderilmiştir. Daha sonra M.Ö. 587'de Babililer tarafından güneydeki Yahuda krallığı ortadan kaldırılmış ve burada yaşayanlar Babil'e sürülmüştür. Böylece Yahudiler, Tanrı tarafından yasal mirasçısı yapıldıkları vaat edilmiş kutsal topraklardan uzaklaştırılmıştır. Bu durum Yahudilerde ciddi bir hayal kırıklığı yaratmış, Tanrının onlarla olan sözleşmesini iptal edip etmediği yolunda şüphelerin doğmasına yol açmıştır. Eski Ahit kitaplarında, bunun Yahudilere verilmiş geçici bir ceza olduğu belirtilmiştir. Suçlarından pişmanlık duyup Tanrıyla yapılan sözleşmeye uymaları hâlinde Yahudiler tekrar kutsal topraklara dönebileceklerdir. Çünkü sözleşme süresizdir. Yahudilerin Tanrıya dönmeleri, kutsal topraklara dönmelerinin yolunu açacaktır. Tanrı, seçilmiş halkını ebediyen hiçbir zaman terk etmeyecektir. Eski Ahit, sürekli bunu vurgulamıştır. Yahudi din yorumcuları da sürgün yaşamını bu şekilde yorumlamışlardır. Nitekim, Babil'e sürülmüş olan Yahudiler, bir takım acı tecrübeler yaşadıkdan kısa bir süre sonra eski topraklarına geri dönmüşlerdir. Ancak bu dönüş ve yerleşim eski sınırları kapsayacak şekilde gerçekleşmemiştir. Nihayet M.S. 70 yılında Yahudilerin kutsal topraklarla bağı Romalılar tarafından tamamen koparılmıştır. İlk defa Süleyman tarafından inşa ettirilen ve Yahudiliğin temel sembolü olan Mabet (Süleyman Mabedi/Bet Ha-Mikdaş/Beytu'l-Makdis) tamamen yıkılmış, ayrıca Yahudiler için zorlu ve uzun bir sürgün dönemi başlamıştır. Bu olay, din olarak Yahudilik üzerinde de ciddi değişimlerin meydana gelmesine yol açmıştır. Yahudilik, sürgün yaşam şartlarına göre yeniden düzenlenmiş, Mesih düşüncesi bu yeni Yahudiliğin omurgasını oluşturmuştur. Tevrat'ın vaat edilmiş kutsal topraklara ve buradaki Mabede bağlı kurum ve kuralları askıya alınmış, bunların yeniden yürürlüğe girmesi Davut soyundan kurtarıcı Mesih'in gelmesine bağlanmıştır. Bu çerçevede, Yahudilerin kutsal topraklarla ilişkisi hakkında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bireysel olarak Yahudilerin kutsal topraklarda yaşamalarının dinsel bir zorunluluk olduğu Yahudi din hukukçuları (halakhacılar) tarafından sürekli canlı tutulmuştur. Sürgün yaşamı, kutsal toprakların önemini halakhadan

14 Bkz. Jean-Christophe Attias-Esther Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, Francisca'dan çev. Nihal Önel, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.26.

kün gözükmemektedir. Ayrıca, Tanrı'nın fiillerinde aceleci ve zorlayıcı olmadığı da unutulmamalıdır. Zira evrenin gerek bilimsel gerekse dinsel açıdan bakıldığında çok uzun çağlar boyunca gelişerek yaratıldığı ve insanoğlunun taşkınlıklarını düzeltme ve onlar arasındaki ilişkilerde adaleti, mükafat ve mücazâtı gerçekleştirme konusunda da Tanrı'nın aceleci ve zorlayıcı davranmadığı gerçeği ortadadır. Bu hususlar da, merhametsiz olduğu kadar aceleci ve adaletsiz de olan terörün, doğru amaç için bile olsa, doğru bir yöntem olmadığını göstermektedir.

Dinsel Kapsayıcılık/Çoğulculuk ve Terör: Din felsefesinde son zamanlarda daha öne çıkan kapsayıcı veya çoğulcu anlayışlara göre, bizim dinimizden olmayan dinlerde de, bizim dinimizde bize göre olan kadar olmasa da, dinî, ahlakî ve manevî açıdan iyilikler, güzellikler ve doğruluklar bulunabilmektedir. Bundan da önemlisi, bize göre yeterince doğruluk değeri taşımaları bile, bu dinlere mensup olan kişilerin de, tıpkı bizim olduğumuz gibi, ağaç yaşken eğilir metoduna tâbî tutularak çocukluklarından itibaren ailelerinde, okullarında ve toplumsal kültürlerinde kendi dinlerinin en iyi olduğu ve öteki dinlerin çok kötü ve yanlış olduğu inancıyla yetiştirildiklerinden dolayı, dinlerini değiştirip bizim dinimize geçmelerinin çok kolay olmadığı ve durumun kendimizi başkasının yerine koyduğumuz kısa süreli bir empatik düşünceyle kolayca anlaşılabilirliği üzerinde durulmaktadır.

Kaldı ki bu anlayış çağdaş Batı din felsefesine özgü bir yenilik de değildir. Mevlana, Yunus Emre ve öteki mutasavvıflarda yahut İhvân-ı Safâ ekolüne mensup filozoflarda da en saf ve samimi bir şekilde ifade edilen bir görüştür. Onlar, dinlerini en iyi bir şekilde yaşayarak iyi örnek olmak ve gerektiğinde hikmetli güzel öğütler vermek suretiyle pek çok ihtida olayına sebep olmakla birlikte, öteki dinlerden insanları dışlamak, horlamak, onlara hak-sızlık ve düşmanlık etmek yoluna asla gitmemiş ve bunu meşru görmemişlerdir. Sadece mutasavvıflar ve filozoflar değil, ulemâ da Ortaçağda Yahudilik ve Hıristiyanlık yanında Zerdüştlük ve Hinduizm gibi dinleri dahi Ehl-i Kitap statüsünde değerlendirmeyi uygun görmüşler ve idarecilerin ona göre davranması gerektiğine hükmetmişlerdir. Dolayısıyla, din felsefesi açısından bakıldığında, dinler arası dışlayıcılık ve terör benzeri düşmanlık da sağlam bir din anlayışı ve sağlıklı bir dindarlıkla uyuşur gözükmemektedir.

Teistik Objektivizm ve Terör: Daha önce kısaca değindiğimiz teistik subjektivizm, yani "X iyidir/doğrudur, çünkü Tanrı böyle buyurmaktadır" görüşü yanında bir de teistik objektivizm denebilecek görüş vardır. Aslında yine dinî temelli ahlak anlayışları arasında olan bu görüşe göre ise, "Tanrı x'i buyurmuştur, çünkü o iyidir/doğrudur." Öyle görünüyor ki, daha önce de değindiğimiz gibi, birinci görüş daha kolay bir biçimde terör ile uyumlu hale getirilebilme riski taşırken, bu ikinci görüşün terörle daha fazla ters düştüğü anlaşılmaktadır. Çünkü ilk görüşe göre Tanrı'nın söylediğine inanılan şey, akıl, sağduyu, vicdan vs. ye uysun ya da uymasın iyi ve doğru kabul edilmekte ve dindar insan açısından gönül rahatlığı ile uygulamaya koyulabilmektedir. Burada "bunda ne mahzur var, Tanrı kötüyü buyurmaz ki zaten" denebi-

lır, ve bu ilk bakışta oldukça doğru bir akıl yürütme gibi gözüktür. Fakat, konuya tek bir dinin içinden değil de, bir din felsefecisi gibi bakılarak, insanlar arasında bir değil birçok din, ve dolayısıyla, bir anlamda, bir çok Tanrı, ve birçok farklı kutşal kitap, ve onlardan çıkarılmış birçok farklı sözde-Tanrı-buyrukları olabileceği düşünülduğünde, ve her inananın bir anlamda evrensel denilebilecek sağduyu sahibi erdemli insanların ortak ahlak anlayışı ile de örtüşüp örtüşmediğini dikkate almadan, içlerinde terör benzeri şiddet olaylarını da teşvik edebilen bu buyrukları gerçekleştirmeye kalkıştığında neler olabileceği tasavvur edildiğinde, bu anlayışın ilk bakışta gözükteğü kadar doğru ve masum kalmayabileceği ortaya çıkmaktadır.

Oysa "Tanrı x'i buyurmuştur, çünkü o iyidir" anlayışında, x'in iyi olduğunun objektifliği, Tanrı açısından da, farklı dinlere mensup çoğü akıllı ve erdemli insanın az çok tarafsız ahlak anlayışı açısından da bilinebileceği varsayılmaktadır. Bu anlayıştaki kişi, kendisine Tanrı buyruğü olduğu söylenen bir ahlaki emri dahi, eğer kuşkuya açık gibi ise, fitrî ahlak bilinci ile, öteki dinî değerleri ile, evrensel insanî ahlak kuralları ile gözden geçirme ve böylece kolayca yanılmama ve yanıltılmama şansına sahip olacaktır. Muterîdî ve Mutezilî İslam ahlakçılarının da savunduğü bu tür bir din-ahlak ilişkisi anlayışı açısından bakıldığında, terör, yine dinî bir ahlak anlayışı ile uyuşur gözükmemektedir.

Özgür İrade Savunması ve Terör: Günümüz din felsefesinde insanın insana karşı yaptığü kötülük, en fazla özgürlük kavramı etrafında temellendirilmektedir. Bazıları buna özgür irade teodisesi bazıları da savunması demektedir. Buna göre, Allah, insanların birbirlerine kötülük etmelerinden asla razı olmamakla birlikte, melek kategorisinde olduğü gibi hep iyi olmak durumunda olan, şeytan kategorisinde olduğü gibi hep kötü olan, ve hayvan kategorisinde olduğü gibi hep içgüdülerine mahkum olan varlıklardan farklı olarak, iyilik ve kötülük arasında özgürce seçim yapabilen, yaptığü tercihi özgürce eyleme dönüştürebilen, böylece yaptıklarından sorumlu olan, ve iyi niyetli seçimleri ile iyi sonuç veren eylemlerinden dolayı mükafat ve değer kazanmayı hak eden bir varlık kategorisi yaratmayı murat etmiştir.

Böyle bir kategorinin varlığı Allah'ın iyiliğü ve hikmeti ile uyuşan bir şeydir. Ne var ki, bir varlığı belli bir ölçüde de olsa gerçek anlamda özgür bırakmak söz konusu olduğunda, doğal olarak bu özgür kişilerden bazıları özgürlüklerini iyi ve doğru yönde kullanırlarken bazıları da onu suistimal edebilecek, kötü yönde kötüye kullanabileceklerdir. Bu adeta özgürlüğün kaçınılmaz sonucu gibi bir şeydir. Özetle belirtmek gerekirse, bir varlığın "değerli" olması, kendi kendisinin değerli seçimler ve işler yapmasına, kendi kendine değerli seçimler ve işler yapabilmesi de "özgür irade" sahibi olmasına bağlıdır. Özgür irade sahibi olmak da, iyiyi seçmek ve yapmaya kabiliyetli olmak kadar kötüyü seçmek ve yapmaya da kabiliyetli olmayı gerektirmektedir. Bu da bir yandan kötülüğü de sebep olurken, öbür yandan sorumluluğü getirmekte, özgürlük ve sorumluluk sahibi "insan" türünün oluşumuna imkan vermektedir. Dolayısıyla yaptığımız her özgürce davranışın iyi veya kötü so-

nucundan, bunu ister din adına yapalım isterse başka bir şey, kendimiz sorumluyuzdur. Kötü davranışlarımızın sonucunu, ilahî dinler dikkate alındığında hesap günündeki tartı gereğince, Doğu dinleri düşünüldüğünde de Karma yasası gereğince mutlaka bir gün vereceğizdir.

Özgür irade teodisesi, yahut bizim kültürümüzde daha alışkın olunan benzer bir tabirle imtihan teodisesi, sorumluluk anlayışı, öldükten sonra hesabını verme ve karşılığını görme inançları açısından bakıldığında da, suçsuz insanların ıstırap çekmesine ve ölümlerine sebep olunabilen bir şiddet türü olan terör ile, tüm insanlara iki cihanda da saadet, adalet ve rahmet getirme vaadinde olan din arasında aşikar bir uyumsuzluk olduğu açıktır. Dünyadaki kötülüklerle ilgili Tanrısal tavır örnek alınacaksa bu, çok az sayıdaki ve istisnai durumdaki kısılları dikkate alan ceza ögesi değil, çok daha aşikar ve evrensel olan, özgür bıraktıktan sonra doğru yola en güzel şekilde davet edip Kıyamet günündeki adalet önünde sorumlu tutma şeklindeki ilahî örneklilikte görülen sabır, doğruya davet ve adalet gibi tutumlar olsa gerektir.

Sonuç

Bütün bunlarla birlikte, son olarak ve sonuç olarak belirtilmesi gereken şey, bu yazıda kendimizi sınırlamak zorunda kaldığımız sadece din ve terör ilişkisinin değil, teröre yol açan her tür haksız sebeple birlikte, terörün hiçbir terörün ve hatta şiddet'in hiçbir türünün, din felsefesi açısından olduğu kadar, gerçek dindarlık, ahlaklılık ve insanlık ile herhangi bir pozitif ilişkisinin olamayacağı ve olmaması gerektiğidir. İnsanoğlunun terör ve şiddetle ilgili yaşamak zorunda kaldığı her türlü olumsuzluğa rağmen, biz inanıyoruz ki, tüm iyi insanlarla birlikte, din bilimcilerin, felsefecilerin ve din felsefecilerin de doğru yönde gayretiyle, bir gün gelecek, insanoğlu, "orada bozgunluk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?" diyerek insanoğlunun yaratılmasına karşı çıkan melekleri değil, "Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim" (Bakara: 30) diyerek insanları yaratılmaya layık gören Allah'ı haklı çıkaracaktır.

